

УПРАВЛЕНИЕТО НА КАДРИ – СИСТЕМНИ ДЕФИЦИТИ И ПРОПАГАНДА.

МИНЬОРИТЕ ОТ „МАРБАС“, ДИМИТРОВГРАД²

Keywords: miners, recruitment, social benefits, turnover, propaganda, Marbas, communism, Dimitrovgrad

Abstract: This study examines the management of the human factor in an industrial enterprise during the communist era – the state-owned “Marishki Basin” mines in Dimitrovgrad. The research is based on archival materials from the enterprise, held at the State Archives in Haskovo. The focus is on the process of selecting and recruiting workers, which was supported by the establishment of a number of services providing adequate living conditions and social services to the miners. Difficulties in delivering the promised social benefits and privileges led to constant employee turnover at the enterprise. The analysis examines the problems with personnel management as a consequence of the systemic shortcomings of the planned economy during the communist era. These shortcomings are insurmountable but manageable through the use of propaganda tools. The work of the propaganda organization at Marbas cannot stop worker turnover or ensure the optimal level and scope of social welfare, but it can conceal the problems and present an idealized picture of miners’ lives as reality. The case presented here is an example of the implementation of the communist state’s personnel policy in an industrial context, with the data interpreted within the conceptual framework defined by the specific characteristics of the historical period (communism) and the characteristics of the location (Dimitrovgrad).

В годините на комунизма в България стопанските отношения се реорганизируют в посока създаване на планова икономика, която се управлява командно от държавния център на власт, апроприиран от управляващата комунистическа партия. Идеологически се поставя акцент върху развитието на индустрията и специално тежката промишленост, която осигурява суровинната и енергийна основа за надграждане на другите икономически сектори. Освен стопански функции обаче промишлените предприятия изпълняват и значими социални функции, тъй като следва да осигурят приемливи условия на труд и живот за работниците. Това води до значими трансформации в организацията на жизнената среда, което от своя страна трябва да допринесе за създаването на новия човек – комунист, работник, пролетарий (в съгласие с идеологическото клише, приписвано на Карл Маркс – битието определя съзнанието).

¹ Катедра „Етнология“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив.

² Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало“, финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

В настоящето изследване интересът ми е насочен към проучване на отношението спрямо служителите и работниците в едно индустриално предприятие в периода на комунизма в България. Тази твърде обща формулировка има предвид правилата, отнасящи се до управлението на човешките ресурси, и прилагането им в конкретна ситуация. Актуалните изследвания в тази сфера обръщат внимание на дейности като подбор на персонал (както и освобождаването му), неговата квалификация и преквалификация, осигуряване на подходящи условия на труд, трудово възнаграждение, предоставянето на социални придобивки, отпущ, пенсиониране, обезщетения³. Пълноценно и задълбочено проучване на всеки един от тези аспекти, засягащи служителите и работниците, няма как да бъде постигнато тук, както поради ограничения в обема на текста, така и поради особеностите на емпиричните данни, на чиято основа се гради анализът. Подобни търсения обаче имат специфична тежест в историческия контекст на комунизма, доколкото той се възприема (и от вътрешна, и от външна гледна точка) като политическа система, изхождаща от работниците и за работниците (работническата класа като основен субект в управлението на държавата, диктатура на пролетариата, вж. Знеполски, 2008: 138–140, Кандиларов, 2010: 73–94, Баева, 2010: 41–44). Избраният случай засяга кадровите политики на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“ (Марбас), което насочва вниманието към привилегирвания сектор на тежката промишленост. Миньорите са разглеждани като авангарда на работническата класа – идея, която намира потвърждение и в емпиричните данни. В допълнение към това следва да се има предвид и разполагането на предприятието в гр. Димитровград – целенасочено изградено селище, въплъщение на *комунистическата утопия* (Брунбауер, 2010). Всичко това предполага, че в минно предприятие, базирано в привилегирован индустриален център на държавата, могат да се открият най-добрите практики и образци в привличането, обучението, условията на труд и социалната грижа за работника.

Анализът, който предлагам тук, е насочен в по-голяма степен към процеса по привличане и задържане на работници и обвързаните с тях социални придобивки. Предоставянето на определени благоприятни условия на живот и работа действат като привличащ фактор за миньорите, като по този начин следва да се осигури достатъчно работна сила, която да поддържа планираното индустриално производство. Съответно неудовлетвореността от условията на труд и живот водят до отлив на работници и отново задвижват процедурите по подбор. Текучеството като проблем, свързан с лошите условия на труд

³ Вж. напр. Атанасова, 2015, Ведър, 2014 (Атанасова, 2015. Мениджмънт на човешките ресурси – теория и практика. София: Авангард-Прима; Ведър, Олимпия 2014. Управление на човешките ресурси. София: УИ „Св. Климент Охридски“)

и живот, остава трайно нерешен. Смятам, че причините за това могат да се търсят в характеристиките на комунистическото народно стопанство, които произвеждат системни дефицити на различни равнища. Те са свързани с принципите на плановата икономика за постоянен ръст на производството и нейната висока трудоемкост, което провокира системно увеличение на персонала (и нуждата от постоянно подобрене на битовите условия). Тези системни проблеми не могат да бъдат преодолені, но биват заобиколени и прикрити с помощта на функциониращата пропагандна организация. В рамките на предприятието тя включва поредица от служби и длъжности (читалище с библиотека, радиоуредба, вестник, спортни дейности, стенвестници, нагледна агитация, събития и пр.), координирани от профорганизацията. Пропагандното излъчване следва да конструира идеална представа за миньорския начин на живот и условия на труд, която да представи пред ръководството и външните центрове на власт желаната ситуация за реална. Интерпретациите си изграждам въз основа на данни от архивното дело на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“, депозирано в Държавен архив, гр. Хасково. Това задава известни ограничения⁴ на анализа, но и съдържа потенциал да допълни с нови данни изследователското поле, ангажирано с проучване на стопанската история на комунистическа България.

Периодът на комунизма в България се характеризира с изграждането на система на държавно управление (съгласно директивите, идващи от Москва), в която държавата апроприира всички налични ресурси, произвежда и разпределя богатата от тях, налага контрол и управлява различните аспекти на обществените отношения – от изграждането и развитието на народното стопанство до междучовешките взаимодействия (семейството, отглеждането на децата, свободното време и пр.)⁵. Наличните властови ресурси и механизми за управление в държавата са подчинени на интересите и идеологическите виждания на управляващата комунистическа партия⁶. Скоро след установяването на отечественофронтонската власт българската икономиката започва да се реорганизира според наложението от Съветския съюз

⁴ От една страна, данните не са изчерпателни (от всички типове архивни документи да са налични всички екземпляри от всички години). От друга страна, дори и неизчерпателна, архивните материали с в много голям обем – фонд № 573 на Марбас съдържа 8 описа с 935 архивни единици – което затруднява детайлното им проучване

(<https://isda.archives.government.bg:84/Process.aspx?type=Fund&agid=37&flgid=7969>). В допълнение към това запазените в архива документи са такива, каквито е преценила институцията на архивите, т.е. разполагам с определени документи без значение дали са от полза за изследването ми. И на последно място (но не по важност) документите са от институционален характер, представляват архивния фонд на едно индустриално предприятие. В този смисъл те представят гледната точка на ръководството, а не всекидневната позиция на работниците.

⁵ Научното проучване на комунизма в България има вече значителни натрупване, част от които са История 2009; Знеполски, 2008; Брунбауер, 2010; Изследвания по история, 2010.

⁶ Това намира израз и в приетата през 1971 г. конституция.

образец – обобществяване на средствата за производство, ликвидиране на частната собственост и пазарните механизми, централизирано и държавно контролирано планово стопанство. Съществен елемент на новата икономическа политика е мащабната индустриализация и преимущественото стимулиране на тежката промишленост – рудодобив, машиностроене, енергетика, химическа промишленост и др. (Вачков, 2009: 278–279, вж. също Марчева, 2010: 187–188, Иванов, 2007: 119–121). Мащабната трансформация, която започва да реализира идеологическите принципи за устройство на комунистическото общество, засяга множество региони и сфери на живота. Изграждането на изцяло нов град като Димитровград следва да материализира „комунистическата утопия“ (Брунбауер, 2010: 103–105), в която да се въплътят разбиранията за нов по-добър начин на живот (градоустройство, архитектура, инфраструктура, комунално общежитие, индустриално производство и пр.), който да допринесе за създаването на новия човек. В анализа си Улф Брунбауер показва как различните идеологически принципи стават видими в публичния дискурс около строежа на града. Изборът на място за изграждането на този образцов град има предвид наличието на определени ресурси. На първо място, регионът вече има известен индустриален облик и съответна инфраструктура – тук от началото на XX век се добиват въглища, има изградена железопътна линия (и в услуга на мините), както и две топлоцентрали. В допълнение към това населението от близките села се състои предимно от работници в мините, и в този смисъл те принадлежат към пролетариата, който следва да е основен двигател в изграждането на новите обществени отношения (пак там: 107).

Държавно минно предприятие „Маришки басейн“ е създадено с министерско постановление през 1948 г., като то приема активите на съществуващата държавна мина „Марица“ и още няколко малки рудници в близките села (Меричлери, Черноконево, Марийно, Бряст), които биват национализирани. Неговото изграждане протича паралелно с построяването на града и многобройните индустриални предприятия в него (най-голямото сред които е Азотно-торовия завод „Сталин“, или Химкомбината). През целия изследван период основната дейност на предприятието се състои в добив на въглища в подземни рудници, като от 1951 г. към Марбас започва да функционира ТЕЦ Марица-3, ангажиран да захранва предимно промишлените предприятия в града и региона. В дългогодишното развитие на предприятието са наблюдава значителна динамика по отношение на експлоатираните рудници. От 1949 г. започват работа „Нови рудници“, а от 1952 г. – „Марица“, „Вулкан“ и „Надежда“. Поради изчерпване на въглищните запаси през 1970 г. спира експлоатацията на рудник „Меричлери“, а през 1973 г. и на рудник „Надежда“. По това време започва да се разработва нова мина в землището на

Меричлери, наречена „Гита Господинова“, а от 1978 г. се строи и рудник „Здравец“⁷. Това предполага една постоянно интензифицираща се дейност по сондаж и проучване на земни пластове, строеж на нови рудници и оборудване на производствени мощности, което провокира и системно увеличаване на персонала⁸. В първите години по установяването на минното предприятие трудностите при набирането на работници са значителни. За това допринася мащабното строителството на Димитровград, което се нуждае от множество работници (доброволци, бригадири) и конкурира мините в привличането на нискоквалифициран персонал. По това време населението на трите села, около които се създава Димитровград, наброява по-малко от 10 000 души (Брунбауер, 2010: 107). В такава динамична ситуация набирането на кадри за задвижването на новоизградените индустриални мощности е силно затруднено.

Със създаването на Марбас в него за почва да действа отдел „Кадри“, който трябва да осигури постоянния приток от работници в мините. За реализирането на тази цел ръководството на предприятието си взаимодейства с местните власти и партийните организации в селища, общини и окръзи и изпраща вербовчици, които да набират нови работници. Ранен документ от 1949 г. показва, че за последното тримесечие на годината е планирано да се наберат нови 500 работника от Пловдивски, Хасковски и Старозагорски окръг (ф. 573, оп. 1, а.е. 10, л. 8-9)⁹. Кампанията се оказва не особено успешна – част от работниците въобще не пристигат, а други си тръгват много бързо. Причините за тяхното напускане са разнообразни: някои се оказват болни, други пък – *„най-големите калпазани“, цигански елемент, крадци, комарджии, пияници*, които освен това си заминават, отнасяйки със себе си работните дрехи, служебния аванс и инвентарни предмети. Немалка част от работниците са земеделски стопани, които скоро се връщат при собствените земи и добитък, а поради бързината и мащаба на кадровия подбор сред миньорите се промъкват и *„вражески елементи“*. Трудностите в набирането на работници се отразява негативно върху изпълнението на производствените планове, които през тази първа петилетка (наречена Димитровска) са наситени с трудов ентузиазъм и обещания планът да се преизпълни за четири години. От цитираният документ става ясно, че отдел „Кадри“ освен с подбора и назначаването на нов персонал, е ангажиран също така и с осигуряване на определени битови условия. В контекста на мащабното строителство на изцяло нов град с жилищни блокове и обществени институции, с инфраструктура и индустриални предприятия, което привлича

⁷ Вж. описанието на архивния фонд, бележка под линия 2.

⁸ Към края на 40-те години в Марбас работят по-малко от 3000 души (ф. 573, оп. 1, а.е. 219, л. 6), в края на 80-те – повече от 6700 (ф. 573, оп. 7, а.е. 49, л. 8).

⁹ Нататък в текста всички цитати от архивни документи са от фонда на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“, Димитровград, депозиран под № 573 в Държавен архив гр. Хасково. В следващите цитати ще упоменавам само опис, архивна единица и лист.

десетки хиляди хора от всички краища на страната (експерти, инженери, ръководители, но и строители, бригадири, миньори), предоставянето на базови условия на живот е от съществено значение. Вербовчиците на Марбас са упълномощени да обещават посрещане и настаняване, безплатна квартира и осветление, 2000 лв. аванс за изхранване в стола, по един дюшек (сламеник), одеяло, възглавница, чаршафи, както и редовна работа в рудника. За реализирането на тези обещания отдел „Кадри“ организира дейността си в няколко служби (отделно от вербовката) – Домакинство, Прехрана, Стопанство, Здравна служба и Културно-просветна служба (оп. 1, а.е. 10, л 1-7). След като на семейни миньори са предоставени 30 *„хигиенични апартаменти“*, а неженените са настанени в *„бекарски блокове“*, за обзавеждането им са закупени пружинени легла, чаршафи, възглавници, дюшеци, печки, маси, гардероби и др. Към домакинската служба са разкрити също *шивалня, общарна и собаджийница*, където съответно се шие работно облекло, поправят се обувките на миньорите и се ремонтират печки и тръби (кюнци). За следващата година, освен построяването на нови блокове и закупуването на дребен инвентар, е планирано построяването на баня, пералня и сушилня, както и на бръснарски и фризьорски салон. Служба Прехрана и Здравната служба следва да се грижат за базовите нужди на работниците (изхранване, доставка и продажба на хранителни продукти на достъпни цени, здравна грижа), а Културно-просветната – за духовното развитие. Стопанството към предприятието е служба, която се грижи за впрегатен и продуктивен добитък и отглежда зеленчукова и овощна градина. За 1949 г. то разполага с 20 коня, 5 волове и *„бици“*, 5 катъра, 8 телета, 121 овце, 98 свине и 24 крави, а за следващите години разширява още повече дейността си. Разбирането на ръководството, видимо в документите, е, че дейността на тези служби има важно значение за осигуряване на достатъчно привлекателни условия на живот, които да *„заинтригуват“* работниците, да се повиши тяхната производителност, така че производственият план за годината да бъде изпълнен предсрочно.

В редица доклади и отчети се акцентира върху постигнатите успехи в предоставянето на подходящи битови условия за миньорите¹⁰, но са налице и свидетелства за немалко проблеми, които тези трайни усилия срещат. Поради недофинансиране в перото *„социално-битови мероприятия“* през 1951 г. (вместо планираните 64 млн. лева са отпуснати само 4 млн.) има проблем както с доставянето на дребен инвентар за апартаментите (легла, гардероби и

¹⁰ Например в Краткото изложение по битовите условия и кадрови въпроси от 1948 г.: „Създаде се минно стопанство – краве, овче и свински стада. Създаде се работническо снабдяване. В общежитията на работниците са внесени подобрения – с доставка на легла и одеяла, направа на дюшеци и чаршафи. В всяко бекарско жилище има чистачки. Организира се образцов по чистота и сервиране на питателна храна – работнически стол. Създаде се местен самодеен колектив – хор, оркестър и театрална труппа снабдени с форма и инструменти. Снабдихме физкултурното дружество при мината с необходимите спортни съоръжения и екипи“ (оп. 1, а.е. 10, л. 36, запазено оригиналното изписване).

табуретки), така и със завършването на важни ремонти – прекарване на водопровод и електрическа инсталация за жилищата, ремонт на банята в единия от рудниците, построяване на столова за хранене на работниците и пр. (оп. 1, а.е. 335, л. 4-13). Подобни затруднения се срещат и през следващите години, като жилищата на работниците на практика са без ток и течаща вода (поне до 1955 г.), а в някои случаи те се предоставят за ползване, преди да са изцяло завършени и одобрени от проектантите (оп. 1, а.е. 381, л. 43-44). В така очертаната ситуация привличането и задържането на работници е непосредствено обвързано с осигуряването на приемливи условия на живот. Поради което и в редица документи отливът на работници е представен като следствие от наличните битови условия, оценени като *„твърде лоши“*: липсва *„вода, баня, други елементарни удобства“* (оп. 1, а.е. 335, л. 78), налице е *„изоставане в подобряване битовите условия съобразно растящите културни нужди на работниците“* (оп. 1, а.е. 381, л. 54). Може да се каже, че в относително дълъг период от време (най-малко 10 години) осигуряването на базови условия на живот и социални придобивки (транспорт, снабдяване, изхранване) е сериозно затруднено, което подхранва отлива на миньори.

Анализът на стопанското развитие на държавата, предложен от Мартин Иванов, показва, че с напредването на петилетките вниманието на властта към потребителските нужди на работниците се усилва. Докато през първите години форсираният икономически растеж се случва за сметка на социалното благополучие на работниците, от началото на 60-те години във висшето партийно ръководство на държавата се предприемат мерки за разширяване целите на икономическата политика, така че да се насочат усилия към повишаване на жизненото равнище и удовлетворяване на битовите и културни потребности на работниците. През годините се предприемат различни реформи, които да отговорят на повишеното потребителско търсене и да допринесат за благоденствието на обществото, те обаче не постигат желаните резултати (Иванов 2008: 205-228). Поглед върху ситуацията в Марбас през 80-те години показва, че за социалните придобивки на работниците вече се грижи Профорганизацията (вместо отдел „Кадри“), но тя е все така сериозно ангажирана да осигурява привлекателни битови условия. Ясно е заявено, че ръководството *„отдава изключително голямо значение на социално-битовото обслужване на трудовите колективи като важен фактор за подобряване на социалния климат и повишаване ефективността на труда“* (оп. 7, а.е. 21, л. 9). Към началото на осмата петилетка предприятието вече разполага с почти 2000 апартамента за свои служители, 7 стола, които хранят 5190 души (около 90% от персонала), 5440 индивидуални гардероби, 21 бани с 302 душа, 4 здравни пункта, профилакториум с 40 легла и 3 почивни бази с 283 легла (оп. 5, а.е. 46, л. 17-18). В допълнение към това за целите на идейно-възпитателната и културно-масовата дейност функционират 3 самодейни състава с 104 участника, 1 дом на културата, 5 библиотеки с 48 000

тома книги, кино с 435 места, 6 радиоуредби с 730 радиоточки, печата се вестник „Миньорски фронт“ в тираж 4000 бройки и се развива спортна дейност (оп. 5, а.е. 46, л. 19-21). В предприятието се предлагат също така разнообразни други услуги за работниците – „металообработващи, дървообработващи, общарски, часовникарски, бръснарски, транспортни и други“ (оп. 7, а.е. 21, л. 10). Най-впечатляващ обаче е ръстът в производството на Помощното стопанство. В него се обработват 600 декара земеделски площи и 5 декара оранжерия в района на ТЕЦ-а и се отглеждат прасета, овце, пчели и телета. В периода 1980-1985 г. от обработваемите земи са добити средно 350 тона фураж, 20-30 тона картофи, 15-20 тона зеле, 25 тона домати и 15 тона краставици. В животновъдното стопанство се отглеждат 1110 броя свине (през 1985 г.), които до 1990 г. следва да достигнат 1550 бр., овчето стадо трябва да се увеличи от 115 бр. на 400 бр., телетата за угодяване да станат 100 бр., както и пчелните семейства. От тях е планирано да се добива 70 тона свинско месо, 4-5000 литра мляко (оп. 7, а.е. 21, л. 10), един тон мед (оп. 7, а.е. 48, л. 8-10). От отчетите става ясно, че помощното стопанство служи за собствено изхранване на персонала (към 1985 г. то не генерира печалба), като произведената продукция задоволява на 30% нуждите на столовото хранене. Може да се приеме, че разгръщането на собствено земеделско и скотовъдно стопанство в такъв мащаб е резултат от новите икономически почини на централната власт – да се създават помощни стопанства към предприятията и военните поделения, които да решават проблемите с продоволствието на населението по места (Иванов, 2008: 215). Това е една от мерките в предприятиите през 80-те години реформи в стопанската политика (известно либерализиране на аграрния сектор), които се опитват да преодолеят системните дефицити при задоволяване на нуждите на работниците и повишаване на жизненото им равнище.

Дейността на Помощното стопанство впечатлява с мащаба си, но това маркира само един аспект от грижата за работниците в предприятието. Други засягат изхранването, снабдяването на ведомствени магазини, осигуряването на транспорт, лечение в санаториум, отдих в почивни бази, участие в спортни и културно-масови мероприятия. Възможностите за преквалификация, кариерно израстване, получаване на допълнителни възнаграждения, морални и материални стимули, както и осигуряване на по-добри условия на труд също допринасят за привличането и задържането на подходящи кадри. Освен през решенията на минното ръководство грижата за миньорския труд и социалните придобивки се реализират и посредством политиките на държавната власт. Според тях работата в подземен рудник попада в първа категория труд, което дава възможност за ранно пенсиониране и по-високо заплащане¹¹.

¹¹ Проучването на Петя Кабакчиева показва, че през целия период на комунизма средната годишна заплата в тежката промишленост е по-висока от заплащането в много други сектори (напр.

Прилагат се също така поредица от компенсации спрямо работници, упражняващи труд при неблагоприятни условия, като допълнително възнаграждение за работа при вредни условия, допълнителен платен годишен отпуск, безплатна храна и намален работен ден за работа при вредни и опасни условия¹². Постепенно се изгражда сложен комплекс от политики, мерки, действия, институции, които да предлагат добри работни условия¹³, специфични привилегии и привлекателни социални и битови придобивки, така че да се гарантира високото обществено положение на миньорите (като авангард на пролетариата).

Архивните документи на Марбас не предлагат достатъчна информация за всяка от дейностите, свързана с управлението на кадри, но текучеството в предприятието е в такъв мащаб, че изглежда сякаш грижата за работника среща повече проблеми, отколкото решения. В първите години след създаването на държавната мина наред с трудностите по привличане на миньори (в конкуренция с необходимите строители и работници в химическия и циментовия завод), предизвикателство се оказва и набавянето на по-квалифицирани кадри: за 1948 г. *„в обединението са заангажирани 6 инженера 15 техника и 3 приравнени специалисти по минното дело“*, което представлява едва 50% от предвиденото в бюджета (оп. 1, а.е. 10, л. 37). В следващите години текучеството на работници се превръща в хроничен проблем. За първите девет месеца на 1951 г. 500 души в повече са напуснали предприятието отколкото са приети на работа (оп. 1, а.е. 335, л. 7). През следващата година е отчетено, че 80% от новоназначените работници напускат: *„През течението на цялата година са приети 9045 нови работници, а са напуснали 7827 души“* (оп. 1, а.е. 381, л. 54, запазено е оригиналното изписване). Двадесет години по-късно не изглежда нещо съществено да се е променило: *„...за 1974 година броя на напусналите работници превишава броя на приетите с 157“* (оп. 5, а.е. 46, л. 2), сравнението между 1975 г. и 1976 г. показва ръст в списъчния състав на работниците с около 500 души, докато за същия период 1446 души са напуснали предприятието (оп. 5, а.е. 46, л. 28). Така въпреки значителните усилия на редица институции и властови центрове на местно е централно равнище, текучеството в Марбас остава хроничен проблем. Според анализа на Мартин Иванов комунистическото народно стопанство страда от системни дефицити, определени от характера на централизираната планова икономика. То е освободено от пазарни механизми и

здравеопазване, просвета, комунално стопанство, съобщения, търговия, селско и горско стопанство и др.) (Καбакчиева 2009: 452-453).

¹² Към 1984 г. над 2/3 от целия персонал на предприятието ползват по три от тези привилегии (оп. 7, а.е. 31, л. 44).

¹³ Важно е да отбележа, че по отношение на условията на труд в архивните документи на Марбас има множество папки с разнообразна информация – стотици актове за злополуки, измервания на рудничната атмосфера (отровни газове, количество на кислорода и пр.), мерки за подобряване на работната среда, анализи включително сравнителни за травматизма в мините и т.н. Те заслужават самостоятелен задълбочен анализ, който тук няма как да бъде предприет.

конкуренция, поради което обемът на производството се определя от стремежа да се преизпълняват заложените планове, без оглед на нуждите на потребители и клиенти – „*производство за самото производство*“ (Иванов 2008: 47). Ниската ефективност се допълва от липсата на интерес и инициативност у стопанските актьори, което провокира текучество, лентяйство, разхищение на суровини, загуби на работно време, производство на некачествена продукция и пр. (пак там, с. 43). Това прави българската индустрия особено енергоемка и трудоемка, като въпреки „*научно-техническата революция*“ множество работни дейности се извършват ръчно от нискоквалифицирани работници¹⁴ (Иванов 2008: 228-272). В този смисъл Марбас трябва постоянно да привлича нови миньори, които да добиват въглища в тежки трудови условия и да произвеждат все повече енергия за народното стопанство (да преизпълняват производствените планове). За тази цел е необходимо да се предоставят достатъчно привлекателни битови условия и социални придобивки, които до минимизират текучеството. Тази необходимост се усилва от възприетите дългосрочни политики на държавата за удовлетворяване на повишаващото се потребление на работниците. В крайна сметка се оказва, че съчетаването на форсиран растеж и повишаване на стандарта на живот, е невъзможно в рамките на командната планова икономика (Иванов 2008: 39). Тези недостатъци на системата са непреодолими и евентуално довеждат до нейния разпад, но в периода на нейното функциониране проблемите биват маргинализирани посредством мащабното излъчване на пропагандни послания. Чрез пропагандата се конструира и поддържа картина на героични трудови постижения, уреден и смислен миньорски живот, която подходящо да се вмести в плановите отчети към ръководството.

Популярните дефиниции на пропагандата я определя като целенасочен систематичен опит да се оформят възприятията, да се манипулира познанието и да се насочва поведението на група хора в посока, желана от автора на пропагандното послание (Jowet , O'Donnell, 2015: 7). За да постига целите си по-ефективно правителства и корпорации изграждат цялостни организационни системи, които да задвижват и управляват този процес (вж. също Kiper, 2025; Ellul, 1965). В България Министерство на пропагандата се конституира съвсем скоро след преврата от 9.IX.1944 г. като наследник на съществуващата от преди това Дирекция на националната пропаганда (Чуканов, 2006). В обхвата на Министерството попадат всички средства за информация, които се одържавяват (печатници, вестници, радиостанции, по-късно и телевизия), творческите съюзи (на писатели, художници, журналисти, кинодейци и пр.), културни институции (театри, опери, балети), всички читалища с читалищния съюз и др. След 1947 г.

¹⁴ Например според Форма № 1 през 1985 г. в Марбас около една четвърт от работниците извършват ръчен или тежък физически труд, общо 1365 души.

Министерството редовно сменя имената си – Министерство на информацията и изкуствата, Министерство на културата, Комитет за култура и др. – и обхваща цялата съвкупност от дейности, свързвани с медии, култура и изкуство (Еленков, 2008). В контекста на тоталитарната държава, контролирана от и в интерес на комунистическата партия в България, идеологическото въздействие е всестранно. То протича от централната власт към отделните селища, региона, местни институции (партийни организации, звена на Отечествения фронт и Комсомола, профорганизации и пр.) и се реализира по конкретен и специфичен начин за различните организации и структури.

В Марбас системата на пропагандното въздействие се развива и изгражда с годините, като се разгръщат разнообразни дейности. Още в първите години след създаването на държавното предприятие в него има вътрешно радиоизлъчване, читалище с библиотека, изгражда се кино. Пълният обхват на тази дейност може да се види в края на периода (80-те години), когато е натрупан значителен опит и са налице голямо разнообразие от средства за въздействие. Ясна представа за богатството от пропагандни възможности, които се експлоатират от профорганизацията в Марбас, може да се придобие при анализ на документите, планиращи провеждането на професионалния празник в предприятието – Деня на миньора. Запазени са списъците с планирани дейности за периода 1987–1989 г., от които се вижда тяхното многообразие и обхват (оп. 7, а.е. 50, с. 52–53, 68–70, 78–80). Най-общо те могат да се разделят на две групи – дейности, свързани с деня на празника, и предхождащи дейности (предварителна информационна кампания). Основните събития в празничния ден са тържественото събрание и „другарския обяд“ край Марица. Подготовката за празника включва изпращане на покани за гостите и телеграма до ЦК на БКП, украса на залата за тържественото събрание (в градското кино „Миньор“) както и на фасадата на Централното управление на Марбас и подходите към парк „Марица“. Особено внимание се отделя на празничната програма, която трябва да *включва спортно-развеселителни състезания, концертни програми и др.*, като с годините пространственият обхват на тържествата се разширява – планира се създаването на единен сценарий на концертна програма, която да се изнесе в отделните миньорски селища и квартали в близост (гр. Мерицлери, с. Черноочене, кв. „Мл. гвардия“, кв. „В. Коларов“). Пропагандната кампания, предхождаща празника, е още по-богата. Най-напред тя включва провеждането на социалистическо съревнование за преизпълнение на производствените планове, като победителите в него са наградени в рамките на тържествата. В допълнение към това са планирани **поздравителен концерт** на честотите на радио Стара Загора, **кинопрожекции** на миньорска тематика в кино-фото клуба, оформяне на специална **рубрика** във в. „Димитровградска правда“ посветена на Деня на миньора, публикуване на актуални **очерци** и

материали за първенци, специалисти, бригадири, общественици по страниците на рудничния вестник „Миньорски фронт“. Добавят се специална **рубрика** „Преди Деня на миньора“ по радиоуредбата на мината, **вечери-портрети** на миньори, които да се провеждат в градския културен дом, физкултурни прояви и **спортни състезания, обсъждане на книги** на миньорска тематика. За целите на нагледната агитация се подготвят **фото-витрини, фото-очерци**, информационни **фото- и аудиовизуални материали** по теми като „Отличията на „Марбас“, „Младостта на „Марбас“, „Героите на „Марбас“, „Трудът в „Марбас“, „Техническият прогрес в „Марбас“ и др., които се поставят в мината и по публични места в града. Също така е изработен и специален плакат за празника, който да се разпространи из Димитровград и миньорските селища. Както показват документите жанровото разнообразие от формати и средства за излъчване и предаване на дадено послание е голямо и достъпно за отговорниците по агитацията и пропагандата в Марбас. Подобни кампании се предприемат във връзка с разнообразните празници, поводи, почини на партията (макар и не еднакви по мащаб) – 1 май, 9 септември, Октомврийската революция, раждането/ смъртта на Георги Димитров, В. И. Ленин, Сталин (в първите години), Лайпцигския процес, 24 май, 19 февруари, 2 юни и т.н.

Какво следва да е съдържанието на идеологическото послание, може да се направи извод от запазен документ, свързан с първото отбелязване на Деня на миньора в Марбас през 1953 г., който представя значението на празника в Съветския съюз (оп. 1, а.е. 20, л. 2–4). Основното внимание в него е насочено към значимостта на миньорите и тяхната дейност в обществото. Те са определени като *„предния отряд на работническата класа“*, а миньорският труд като въпрос на *„чест, доблест и геройство“*, тъй като осигурява *„хляба на индустрията“* и *„черното злато на нашата родина“*. На тази основа се изгражда по-широкото платно, което рисува полярния свят, в който според идеологията на БКП (и КПСС) следва да се разбират и осмислят обществените отношения. От една страна, поляризацията се проектира върху интерпретацията на историческите събития от близкото минало – преди 9 септември миньорите са били *„гонени и бити“*, считани за *„скитници, бараби, утайката на обществото“*, а след това са определени като *„герои от недрата на родината“*, които получават всенародна признателност и благодарност. От друга страна, полярни се оказват международните отношения, в който се помещава. Светът е разделен между *„буржоазните правителства“*, които експлоатират миньорския труд и създават празници, възхваляващи единствено войната и религията, и народните демокрации (като СССР и България), които почитат миньорите и празнуват техния принос. С акцента върху българо-съветската дружба е заявена и собствената позиция в двуполусния свят – с помощ от СССР и съветските специалисти са въведени постиженията на минната индустрия по отношение на техника, технологии, методи на работа.

Това е възможност да се подчертае важната роля на Съветския съюз и „великия Ленин“, които най-напред са показали дълбоко уважение към миньорите със създаването на Деня на миньора. Това отношение е подчертано чрез описание на миньорския живот в Съветския съюз, според което миньорите живеят в благоустроени квартири, ползват се от безплатна медицинска грижа за работника и семейството му, имат възможност да почиват в санаториум или курорт. За техните деца е предоставено обучение в училище и университет, а самият миньор има възможност да повишава своя „културен и технически уровень“ в различни курсове, вечерни училища, техникуми и институти. Накрая документът завършва с дълбоки благодарности към Партията и правителството, които са се погрижили за благополучието на миньорите, като са последвали светлия пример на Съветския съюз и са създали Деня на миньора. Така през миньорския празник се очертава цялостната идеологическа рамка, в която са начертани границите, придадени са стойности и са заявени позициите.

Представеният документ е показателен за начина, по който пропагандните институции реализират своето идеологическо въздействие – чрез разгръщане на темата за ролята на миньорите и миньорския живот се въвеждат и фиксират основните пропагандни идеи и обяснителни схеми за конструиране и осмисляне на реалността. Прокарва се ясна обвързаност между конкретното и общото – животът и трудът на миньорите тук в Димитровград и мрежата от международни отношения и процеси, които са оценъчно маркирани и обяснени. Докато се възхвалява миньорският труд и обществената значимост на миньорите, се очертават ключовите принципи на идеологическата рамка – оценъчна картина на полюсен свят, възхвала и благодарност към Съветския съюз и неговите управленци, акцент върху значимостта на българо-съветската дружба и признание към комунистическата партия в България и нейните водачи. В архивните документи на Марбас пропагандната риторика не се ограничава само до ситуации с ритуална значимост като професионалния празник, но се среща и в регулярни отчети, доклади и анализи по някой от измеренията на производствената дейност. Много от примерите, които срещнах, съдържат повечето от ключовите пропагандни послания, като в някои случаи те биват надградени и със специфични за конкретния повод идеи.

„Борейки се за изпълнението на плана с поемане и изпълнение на предстоящите ни задачи през м. Декемврий, аз съм сигурен, че ние в края на годината с чест ще отчетем изпълнението на нашия план и с още по-уверени сили и твърди стъпки ще навлезем в изпълнението на третата година на Димитровската петилетка. С това ние ще нанесем един от най-съкрушителните удари, както на нашите скрити вътрешни врагове така и на англо-американските империалисти на нова война. Изпълнение на плана на „Маришки

басейн“ е принос за укрепване на мира“ (оп. 1, а.е. 40, л. 23 – Отчет за социалистическото съревнование от 1950 г.).

Пропагандното въздействие в производствен контекст като случая на Марбас заслужава самостоятелно проучване, като се има предвид поддържането на редица вътрешни служби, които имат отношение към излъчването на идеологическо послание (радиоизлъчването, вестникът, киното, библиотеката, където се поддържа само „правилната“ литература). То се задвижва от институционално поставени (от гледна точка на пропагандната организация) цели, задачи, почини и директиви и функционира по своя вътрешна логика. В този смисъл пропагандната машина не се активизира специално, за да компенсира определени дефицити в управлението на кадрите. Тя работи за всеобхватно прикриване на недостатъците в централизираната планова икономика и нейната тежка промишленост. Представената в документите връзка между прилива и отлива на работници и предлаганите социални придобивки и битови условия няма как да постигне удовлетворяващ резултат в грижата за работниците. Набирането на персонал се задвижва от нуждите на производството и експанзира съобразно постоянно увеличаващите се норми за плановия добив на въглища и предсрочното му изпълнение (без значение от неговата себестойност, разхода на материали и човешки ресурси). Разширяването на социалните услуги в предприятието трудно може да удовлетвори този ръст. Продукцията от Помощното стопанство през 80-те години е във внушителен обем и мащаб и въпреки това успява да удовлетвори едва 30% от нуждите на столовото хранене и съвсем не може да отговори на проблемите с продоволствието на населението по места (каквито са изначалните цели на тази политика). Това дава израз на част от проблемите, които се възпроизвеждат в различни аспекти на управлението на кадри в едно индустриално предприятие. Архивът на Марбас дава много богата информация за разнообразие от процеси, които протичат в него в периода на комунизма и централизираното планово стопанство. Дали управлението на кадри на предприятието може да се разглежда като образцова реализация на комунистическия идеал (включително и чрез пропагандното излъчване) може да стане ясно при увеличаване на изследвания върху подобни институционални архиви и прокарването на последователни сравнения. Настоящият анализ няма как да постигне пълнота и изчерпателност, той по-скоро повдига въпроси, отколкото да предлага окончателни отговори. Изводите, до които достига, се нуждаят от продължение и надграждане, което да обогати проблематиката на изследователското поле и да подхранва научната дискусия.

Литература

- Baeva, I. (2010). Ideite za izgrazhdane na sotsialist cheskata darzhavno-polit cheska sistema. V: *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989* (sast. Kandiralov, E.). Sof a: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 25–64. [Баева, И. (2010). Идеите за изграждане на социалистическата държавно-политическа система. В: *Изследвания по история на социализма в България, 1944–1989* (съст. Кандиралов, Е.). София: Център за исторически и политологически изследвания, 25–64].
- Brunbauer, U. (2010). Sotsialist cheskiyat nachin na zhivot. Ideologia, obshtestvo, semeystvo i polit ka v Bulgaria (1944–1989). Ruse: Elias Kanet . [Брунбауер, У. (2010). *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)*. Русе: Елиас Канети].
- Chukanov, K. (2006). Balgarska natsionalna propaganda i neynata inst tutsionalizatsia prez 40-te godini. Opit za sravnenie na strukturata na Direksia na natsionalnata propaganda i Ministerstvoto na propagandata (informatsiyata i izkustvata)“. V: *Anamneza*, 1(3), 111–126 [Чуканов, К. (2006). Българска национална пропаганда и нейната институционализация през 40-те години. Опит за сравнение на структурата на Дирекция на националната пропаганда и Министерството на пропагандата (информацията и изкуствата)“. В: *Анамнеза*, 1(3), 111–126]. [ht p://www.anamnesis.info/broi3/Kiril_4ukanov_stat q_br3.pdf](http://www.anamnesis.info/broi3/Kiril_4ukanov_stat_q_br3.pdf) (19.06.2026).
- Elenkov, I. (2008). Kulturniyat front. Balgarskata kultura prez epohata na komunizma – polit chesko upravlenie, ideologicheski osnovania, inst tutsionalni rezhimi. Sof a: Inst tut za izsledvane na blizkoto minalo. [Еленков, И. (2008). *Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими*. София: Институт за изследване на близкото минало].
- Ellul, J. (1965). *Propaganda. The Formation of Man`s Attitudes*. Translated by Konrad Kellen and Jean Lerner. 1st American ed. New York: Alfred A. Knopf.
- Istoria 2009. *Istoria na NRB. Rezhimat i obshtestvoto*. Znepolski I. (sast.). Sof a: Ciela. [История 2009. *История на НРБ. Режимът и обществото*. Знеполски И. (съст.). София: Сиела].
- Ivanov, M. (2008). *Reformatorstvo bez reformi: Politicheskata ikonomia na balgarskia komunizam. Nachaloto na 60-te godini do 1989 g*. Sof a: Inst tut za izsledvane na blizkoto minalo. [Иванов, М. (2008). *Реформаторство без реформи: Политическата икономия на българския комунизъм. Началото на 60-те години до 1989 г*. София: Институт за изследване на близкото минало].
- Ivanov, R. (2007). Narodnoto stopanstvo v epohata na sotsializma (1949–1989 g.) (opit za analiz i pretsenka). V: *Dialog*, (4), 116–151. [Иванов, Р. 2007. Народното стопанство в епохата на социализма (1949-1989 г.) (опит за анализ и преценка). В: *Диалог*, (4), 116–151].

- Izsledvania po istoria 2010. Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989. Kandilarov, E. (sast.). Sof a: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania. [Исследвания по история 2010. *Исследвания по история на социализма в България, 1944–1989*. Кандиларов, Е. (съст.). София: Център за исторически и политологически изследвания].
- Jowet Garth S, O'Donnell, V. (2015). *Propaganda & Persuasion*. SAGE Publications.
- Kabakchieva, P. (2009). Komunist cheska ideologia, sotsialna struktura i sotsialni neravenstva v Bulgaria. V: Znepolski, I. (red.). *Istoria na Narodna republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto*. Sof a: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 438–481. [Кабакчиева, П. 2009. Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България. В: Знеполски, И. (ред.). *История на Народна република България. Режимът и обществото*. София: Институт за изследване на близкото минало, 438–481].
- Kandilarov, E. (2010). Ot „realen“ kam „demokrat chен“ sotsializam. (Iz zig-zagite na ideynoto i programnoto razvit e na BKP sled Vtorata svetovna vojna). V: Kandilarov, E. (sast.). *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989*. Sof a: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 64–158. [Кандиларов, Е. (2010). От „реален“ към „демократичен“ социализъм. (Из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война). В: Кандиларов, Е. (съст.) (2010). *Исследвания по история на социализма в България, 1944–1989*. София: Център за исторически и политологически изследвания, 64–158].
- Kiper, J. (2025). The Anthropology of Propaganda: Threats, Priorities, and Limits. *General Anthropology*, 32, 28–32.
- Marcheva, I. (2010). Problemit e na modernizatsiyata prez sotsializma: industrializatsiyata v Bulgaria. V: Kandilarov, E. (sast.). (2010). *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989*. Sof a: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 178–225. [Марчева, И. (2010). Проблемите на модернизацията през социализма: индустриализацията в България. В: Кандиларов, Е. (съст.). (2010). *Исследвания по история на социализма в България, 1944–1989*. София: Център за исторически и политологически изследвания, 178–225].
- Vachkov, D. (2009). Ikonomikata na komunist cheska Bulgaria (1944–1962). V: Istoria na Narodna republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto. I. Znepolski (red.). Sof a: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, s. 263–303. [Вачков, Д. (2009). Икономиката на комунистическа България (1944–1962). В: *История на Народна република България. Режимът и обществото*. И. Знеполски (ред.). София: Институт за изследване на близкото минало, с. 263–303].
- Znepolski, I. (2008). Balgarskiyat komunizam. Sotsiokulturni chert i vlastova traektoria. Sof a: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. [Знеполски, И. (2008). *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. София: Институт за изследване на близкото минало].